

УДК 327.461

DOI 10.31392/NPU-VOU.2022.4(87).10

МОВА ЯК ФАКТОР КОМУНІКАТИВНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Лідія КУЗЬОМЕНСЬКА

помічник ректора, Черкаський державний
технологічний університет, м. Черкаси
e-mail: kutova_lida@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8559-4394>

© Кузьоменська Л., 2021

Ключові слова: соціокультурна зумовленість мови, логіка еволюціонування мови, комунікативна ефективність, критеріальні маркери, смислова виразність мовних засобів.

Оскільки основною конкурентною перевагою в умовах інформаційного суспільства є якість і дієвість комунікації, то тематика мови як фактору комунікативної ефективності набуває очевидної актуальності, яка потребує поліаспектного аналізу.

Предмету дослідження притаманна подвійна проблемність: перший проблемний аспект стосується труднощів адекватного й вичерпного теоретичного відображення сфер мови та комунікації як системних об'єктів; другий проблемний формат обумовлений залежністю мови й комунікації від потреб та інтересів різних суб'єктів і соціально-історичних тенденцій, які вкрай складно систематизувати, а тим більше — звести до спільного критеріального знаменника.

Однак, попри багатоманітність тематичного спектра дослідження мови як фактора комунікативної ефективності, існує потреба систематизації та ієрархізації чинників, що лежать в основі еволюціонування мови, а також її функціональних тенденцій та інструментальних альтернатив. Стаття присвячена дослідженню мови як фактора комунікативної ефективності крізь призму логіки її еволюціонування у контексті перспектив, тенденцій і викликів сучасності.

Осмислено мову як фактор комунікативної ефективності крізь призму логіки її еволюціонування, функціональних тенденцій та інструментальних альтернатив. Проаналізовано суперечливість і контраверсійність мови епохи постмодерну як засобу досягнення різних і часто навіть несумісних цільових орієнтирів комунікації.

Вичерпність і переконливість дослідження мови як фактора комунікативної ефективності залежить

від врахування етиологічної специфіки предмета дослідження, від глибини осмислення логіки його еволюціонування, а також у контексті перспектив, тенденцій і викликів сучасності. Коректне тлумачення функціонально-інструментальної специфіки мови як фактора комунікативної ефективності має враховувати дві дослідницькі проєкції: суб'єкт-

об'єктний аспект і буттєвий формат засобів та мети, маючи на увазі, що за різних обставин мова і сфера комунікації можуть бути як об'єктом, так і суб'єктом, як засобом, так і метою. Такі статусні відмінності передбачають принципово різні функціональні та інструментальні вимоги й засоби їх забезпечення.

Актуальність теми. Аспект комунікативної ефективності суспільства володіє трансчасовою актуальністю, оскільки домінування виду *Homo sapiens* обумовлене насамперед перевагами дієвого комунікативного обміну. В інформаційну епоху зазначений аспект об'єктивно й закономірно наділяється ознаками додаткової актуальності, позаяк комунікативна ефективність постає ключовою конкурентною перевагою індивіда, суспільства і людства в цілому. А те, що в основі комунікативної ефективності знаходиться фактор мови, не викликає заперечень на рівні як спеціалізованої свідомості, так і громадської думки загалом. Інша річ — що саме вважати мовою і які функціонально-інструментальні опції мають бути притаманними мові як фактору комунікативної ефективності.

Постановка проблеми. І мова, і сфера комунікації є системними об'єктами, які, згідно з принципом концептуальної симетрії, потребують системного дослідницького підходу. Натомість на практиці доводиться мати справу із сукупністю дискретних дослідницьких підходів, з осмисленням лише окремих складових системної єдності й багатоманітності. Так виникає подвійна проблема: по-перше, має місце лише часткове відображення предметної сфери на теоретичному рівні; по-друге, апріорі відсутнє уявлення про холістичний ефект взаємодії елементів у межах системної єдності. В свою чергу, теоретико-концептуальна обмеженість ставить під сумнів перспективи ефективного розв'язання проблеми на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд мови як фактору комунікативної

ефективності потребує передовсім комплексного сприйняття мови, її осмислення в сукупності і взаємодії аспектів та тенденцій, що здійснюють на її функціонування й еволюціонування істотний детермінативний вплив. Наочною ілюстрацією саме такого підходу може слугувати книга «Мислячи як лінгвіст: вступ до науки про мову», яка знайомить зі специфікою, особливостями й закономірностями наукового мислення щодо мови [20].

Останнім часом значного поширення набув напрям дослідження мови як засобу забезпечення популістських потреб, оскільки цей аспект істотно корелює з комунікативними перспективами мови [16]. У книзі «Популістська маячня» Неева Парвіні осмислює феномен популізму як низхідний мегатренд суспільно-політичної комунікації [17]. Згідно з аргументацією автора, трансісторичний парадоксальнізм полягає в тому, що забезпечення справжніх інтересів народу здебільшого не потребує жодної популістської риторики, а якщо вона трапляється, то в переважній більшості випадків робить ведмежу послугу перспективам розвитку суспільства за оптимальною моделлю.

У книзі «Чиста мова: розкриття метафор та відкриття думок» фахівці в галузі символічного моделювання Венді Саліван та Джуді Різ пропонують своєрідний маршрутизатор для розуміння метафоричності людського сприйняття [21]. Цю працю можна вважати подальшою розробкою концептуалістики «чистої мови», започаткованої в 1980 – 90-ті роках психотерапевтом Девідом Гроувом, коли він намагався знайти ефективні способи роботи з жер-

вами травм засобом «вшанування мови клієнта». Такий підхід постає каналом доступу до найглибших рівнів спілкування людей, завдяки чому сутність проблем розкривається на ранніх стадіях і виникає можливість створення дієвих стратегем допомоги.

Загалом слід зазначити, що останнім часом метафористика позиціонується одним із основних ресурсів поглиблення комунікативної глибини мови. Показовою в цьому сенсі є резонансна праця «Метафори на рівні розуму: джерела варіацій у втіленій метафорі», в якій Жанет Літлмор привертає увагу до специфіки феномена репрезентації абстрактних понять за посередництва метафор [14]. Приміром, поширена на рівні наукового дискурсу тематика руху в часі вживається в метафоричному сенсі: вона використовує неметафоричний рух у просторі для метафоричних аналогій руху в часі. Авторка зазначає, що ключового значення для коректного й глибокого сприйняття метафор набуває життєвий та комунікативний досвід людей.

Ендрю Готлі досліджує мову метафори й різницю між буквальною та метафоричною мовою, засоби реалізації метафор у текстах, а також виявляє особливості інтерпретації метафор відповідно до соціокультурного контексту [11]. Автор пропонує модель для розуміння того, як метафори працюють у реальних комунікативних ситуаціях, яким є смисловий і значеннєвий діапазон метафор, їх семантичний ресурс.

У книзі «Війни метафори: концептуальні метафори в житті людини» Реймонд Гібс виходить із концептуального засновку, що метафори можуть бути не лише специфічними й вузькоприкладними комунікативними інструментами, а й фундаментальним засобом пізнання у вигляді концептуальних метафор, які формують креативно-інноваційну основу мислення, культури й мистецтва [10].

Істотним дослідницьким напрямом комунікативної ефективності мови слід визнати тематику зловживання потенціалом мови у формі тенденційності, упередженості, зведення рахунків, навіювання, маніпуляцій тощо [7; 19]. Своєрідним відгалуженням цього дослідницького мегатренду є аспекти відповідності мови критеріям

істини, смислової прозорості й адекватного віддзеркалення буттєвих реалій [3; 9; 15].

Спільним недоліком різнопрофільного компендіуму дослідницьких зусиль, скомпільованих на мову як фактор комунікативної ефективності, слід визнати частковий підхід до теоретико-праксеологічної проблеми, яка є достеменно системною. Відтак, пріоритетного значення набуває потреба систематизації та ієрархізації чинників, які мають детермінативний вплив на предмет дослідження.

Постановка завдання. З огляду на зазначену потребу необхідно проаналізувати мову як фактор комунікативної ефективності в сукупності й взаємозумовленості з тими аспектами, тенденціями й проблемними викликами, які утворюють поле теоретико-концептуальної напруги довкола предмета дослідження.

Виклад основного матеріалу. Цінність і значущість мови як соціокультурного явища полягає у виконанні нею комунікативних функцій, а якщо взяти конкретніше, то в її комунікативній ефективності. Динаміку нарощування комунікативної ефективності можна простежити в різний спосіб і з використанням різних критеріальних маркерів, проте найбільш повно й показово цей аспект утілюють у собі еволюційні перипетії мови, які постають своєрідною квінтесенцією комунікативної ефективності в її як траншасовому, так і конкретно-часовому форматі.

Еволюціонування як мови загалом, так і мовних інструментів і засобів зокрема, відбувається внаслідок детермінативного впливу двох факторів логічного гатунку – логіки внутрішньої та логіки зовнішньої.

Логіка внутрішня віддзеркалює закономірності становлення мови в часі й просторі як самодостатнього соціокультурного фактору. Перевагою і водночас недоліком такого підходу є його ідеалізаційний дослідницький фільтр, відповідно до якого мова як предмет дослідження позиціонується як онтологічно суверенне й автономне явище, спроможне повноцінно функціонувати на власних етіологічних передумовах, принципах і цільових орієнтирах.

На відміну від внутрішньої логіки, детермінанта зовнішньої логіки еволюціону-

вання мови підкреслює функціонально неповноцінний, підлеглий, не *суб'єктний*, а *об'єктний* статус мовних інструментів і засобів, що автоматично означає недостатність і навіть апріорну збоченість, згубність внутрішніх детермінант розвитку мови; натомість акцентується увага на зовнішніх чинниках — зокрема й насамперед на соціокультурних тенденціях, а також на інтересах і потребах носіїв мови й загалом тих, хто в контексті мови як об'єкта володіє функціональним статусом суб'єкта.

У цьому контексті слід зазначити, що регламентні норми для мови не можуть задаватися певною картиною світу (світоглядною, аксіологічною, деонтологічною тощо), як, зрештою, і будь-яким іншим явищем, наділеним, як і мова, лише *об'єктним* статусом: лише *суб'єктність* може розраховувати на підпорядкування своїм потребам мовних ресурсів.

Суб'єктний статус мови доволі обмежений і умовний: він полягає лише в інерційній спонтанності застосування мовних засобів і в такому, з дозволу сказати, «підпорядкуванні» носіїв мови самій мові. В абсолютній же більшості випадків мова постає класичним об'єктом — повністю підпорядкованим суб'єктам мовлення і залежним від них у найдрібніших онтологічних, інструментальних і функціональних деталях. Так само не суб'єктом, а об'єктом мова є у випадку комунікативного засобу чи пак — елемента системи комунікації.

В таких випадках мова взагалі опиняється в ситуації подвійного підпорядкування, позаяк ефект підлеглості суб'єктам-носіям мовлення доповнюється й посилюється підпорядкованістю регламентаційній нормативності й стереотипізованим очікуванням наявної системи комунікації, яка хоч і не є повноцінним суб'єктом, проте володіє перевагами системності, з якими мова як елемент цієї системи не може не рахуватися.

Згідно з поширеним стереотипом, мова відображає культуру та світогляд — тобто є класичним прикладом *об'єкта й засоба*, виконує функцію того інструмента, завдяки якому досягається *мета суб'єкта (носія мови)* сприймати дійсність гранично ви-

разно, коректно й ефективно. Втім, мова є не лише інструментом для репрезентації мислення і втілення потреб мислення — мова, в свою чергу, також формує мислення, перетворює його за власними стилістичними лекалами.

Попри те, що детермінанта зовнішньої логіки еволюціонування мови є більш аргументаційно переконливою, ніж детермінанта внутрішньої логіки, тим не менше, вона також не позбавлена недоліків, основні з-поміж яких полягають у стихійному ігноруванні внутрішньої логіки й закономірностей функціонування мови, а разом із тим — і значущості багатьох причинно-наслідкових зв'язків, які регулюють життєдіяльність і функціональну динаміку мовної сфери будь-якого соціокультурного та конкретно-історичного формату.

Принагідно зазначимо, що чи не найбільший внесок в осмислення логіки, принципів і закономірностей еволюціонування мови зробила алармістська книга Стівена Пінкера «Мовний інстинкт: як розум створює мову» [18]. Автор аргументовано ототожнює мову з інстинктом, створеним функціональними вимогами еволюції. Мова як продукт еволюції для людини функціонально когерентна павутині павуків та ехолоту кажанів.

Важливим аргументаційним і критеріальним маркером еволюційної взаємодії мови та комунікації слугує фундаментальна праця Ерні Лепоре та Баррі Сміта «Оксфордський довідник з філософії мови», яка охоплює розлоге тематичне поле — в діапазоні від природи мови до соціокультурної специфіки її значень, а також принципової кореляції філософії мови з носеологією, психологією, лінгвістикою та логікою [13].

Комунікативна ефективність мови істотно обумовлена не лише її еволюційним досвідом, а й динамікою сучасної функціональної диверсифікації. В цьому сенсі варто взяти до уваги, що «мова володіє як інтегративним, об'єднавчим механізмом соціально-цивілізаційної дії, так і диференційно-розмежувальним, демаркаційним. Це подібно до сірників: за їх допомогою можна розпалити багаття й зігрітися, а можна підпалити хату. Все залежить від уміння та розважливості» [2, с. 568].

У японській мові існує термін, яким позначають одночасно зелений та синій кольори. Чому попри однаковий діапазон зорового сприйняття кольорів японці та українці вважають за доцільне різні кольорові номінації? Візьмемо ще один приклад: в українській мові є окремі терміни для темного та світлого відтінків синього, натомість англомовна частина людства послуговується єдиним термінологічним маркером – «blue». Чому? Відповіді для цих та їм подібних «чому?» слід шукати в соціокультурній специфіці та в особливостях повсякденної рутини соціальних груп. Саме така причина лежить в основі того, чому в багатьох народів, що мешкають на берегах морів, існує більше десяти назв моря, кожна з яких відповідає певному стану морської стихії, натомість суходільні етноси обмежуються однією-двома назвами невідомих їм великих водойм.

Останнім часом значних смислових і критеріальних корекцій зазнає вербальна форма, яка донедавна вважалася єдиним і безальтернативним утіленням мови як соціокультурного феномена й комунікативного інструмента. В наш час усе частіше доводиться мати справу із слухними зауваженнями з приводу того, що вербальна форма мови надає інформаційно-комунікативному повідомленню надмірної дискретності й статичності, позбавляючи його системної цілісності та тієї єдності багатоманітностей, яка лежить в основі будь-якого комплексного явища й процесу.

У цьому ж контексті знаходиться англомовна формула переваги справжнього мистецтва перед ремеслом слів: «one picture million words» (себто одна картина може бути втіленням мільйона слів). Це не означає, що вербальний формат мови приречений на ремісничу рутину практичного втілення – ні, мові у вигляді слова цілком до снаги підніматися до найвищих мистецьких висот, однак за самою внутрішньою природою, етиологією вербальний формат мови вочевидь апріорно поступається живопису й музиці в спроможності, так би мовити, «системного охоплення буття». Саме з цієї причини англомовний вердикт «motivational pictures more powerfull

than words» (мотиваційна картина справляє більше враження, ніж слова) не викликає заперечень навіть у середовищі фахівців, чие респектабельне ставлення до вербального формату мови не викликає жодних сумнівів.

Наша сучасність є свідком критеріальної релятивізації мови. Добре, що це саме той рідкісний випадок, коли релятивність має позитивну конотацію і значні гносеологічні перспективи. Чи не найбільш популярним трендом сьогодні є мова тіла, теоретико-прикладна інтрига якої полягає в тому, що мікроміміка реєструє ключові емоційні витоки. На цьому дослідницькому напрямі визначення внутрішніх намірів за зовнішніми виявами спеціалізуються не лише психологи-біхевіористи, а й фахівці в галузі культурології, соціальної філософії, соціології, політології тощо. Фактично йдеться про міждисциплінарну сферу знань і багатомільярдний бізнес із рентабельністю, рівень якої є безпрецедентним для гуманітаристики.

У статті «Від науки до літератури» (1967) Ролан Барт зазначав, що наукова мова – це різновид відчуження мови, який, як і кожне відчуження, потребує подолання. Попри те, що з моменту оприлюднення цієї концептуальної сентенції минуло понад півстоліття, вона й досі має репутацію надміру радикальної і анархістської, хоча насправді логіка її викладення була доволі простою і неспростовною: будь-який профільний сегмент мови (і науковий сегмент також) є частковим, а відтак – і недостатнім, тобто таким, що потребує доповнення, урівноваження, балансуючого доповнення іншими мовними засобами.

У «Нульовому щаблі писемності» Ролан Барт зазначав, що формально єдина мова постає сукупністю багатьох соціолектів, кожен з яких відрізняється власною ієрархією смислів і значень, якими наповнені соціально резонансні слова [4]. Автор інтерпретує писемність опрідметненою у формі мови соціокультурною сіткою, яка знаходиться між індивідом та дійсністю, спонукаючи сприймати реалії під певним кутом зору і в контексті певної ієрархії значущості. Писемність – це своєрідний код

тексту, який за рівнем досконалості може перебувати в найширшому діапазоні – бути складним, простим, примітивним тощо.

Якщо текст – це галактика значень, то твір постає втіленням ефекту тексту. Ролан Барт відреккомендував «твором» те, що Юлія Крістева позначала терміном «фенотекст»; в свою чергу бартівський «текст» змістовно тотожний «генотексту» Крістевой: генотекст – це неструктурована смислова множинність без комунікативної мети, суб'єктності, центра та периферії (всі ці недоліки компенсуються й набувають змістовної структуризації на рівні фенотексту).

На думку Ролана Барта, разом із твором ми засвоюємо певний «порядок культури», стереотипи відповідного соціокультурного середовища. Цьому сприяє сугестивний, нав'ювальний потенціал кожного твору, його примусова функція. Натомість текст постає своєрідною *у-тонією* (в етимологічному розумінні) – тобто «островом прятунку», на якому відсутні соціокультурні привілеї і кожен соціокультурний «голос» апріорі рівноправний іншому, а свою перевагу він може довести (якщо зможе!) лише апостеріорі – за результатами аргументаційної та інтерпретаційної переконливості в процесі транспарентного дискурсу.

Ключового значення набуває фактор соціолекту – типу писемності й способу знакового закріплення соціокультурних уявлень. Сумірним за світоглядно-інтерпретативною значущістю є хіба що соціокультурний код, який віддзеркалює досвід «змістовно-символічного відлуння» всього попереднього соціокультурного досвіду. Код – це, висловлюючись терміном математики, той спільний знаменник змістовних критеріїв, принципів і алгоритмів функціонування, який робить можливим сутнісне розуміння і порівняння різних зразків, явищ і тенденцій.

Ідея наявності універсального коду мовлення (метамови) передбачає принципову можливість як кодування, так і розкодування, декодування й т. п. будь-яких мовних повідомлень, подання їх у зрозумілому форматі для представника кожної соціокультурної і мовної ойкумени, для будь-

кого. Згідно з Роланом Бартом, критика твору – це певна метамова (мова-суб'єкт), засобами якої здійснюється критичний аналіз мови твору (мови-об'єкта). Підсумовуючи, слід зазначити, що ідея метамови є своєрідною Чашею Граалю, *idea fixe* як філософії мови зокрема, так і мовознавства загалом. Можливо, втілення такої *idea fixe* й викликає сумніви, проте істотність регулятивно-цілепокладаючого значення цієї ідеальної моделі сумнівам не підлягає.

Консенсусний статус в усіх прошарках сучасного суспільства має теза, згідно з якою на мову покладається насамперед функція виробництва й формалізації (насамперед і в основному вербальної) смислів. Одна з основних проблем полягає у відсутності консенсусу щодо діапазону й ієрархії смислів ключових явищ, тенденцій і перспектив. Більше того, мають місце значні різномісненні смислу як такого, його відсутності, а також абсурду як своєрідного антисмислу, девальвації смислової критеріальності, практичної дискредитації теоретичної нормативності смислу. За таких обставин виконання мовою функції виробництва й формалізації смислів апріорі набуває суто смакових, волюнтаристських і тенденційних ознак, яким важко претендувати на науковий статус об'єктивності й неупередженості.

Безперечно, ефективність функціонування суспільства сучасного формату перебуває в безпосередній залежності від специфіки комунікативної сфери [1]. За цих обставин актуалізується фактор якості комунікативних обмінів. Жак Лакан стверджував, що смислові й аксіологічні наголоси вкорінені в «соціальному безсвідомому», в його історичній і соціокультурній специфіці. Іншими словами, кожен конкретний історичний і соціокультурний досвід генерує особливу й навіть унікальну «смислову топографію», яка істотно відрізняється від інших «смислових картин світу». З огляду на зазначену особливість на смислову багатоманітність неможливо накинути універсальну критеріальну сітку. Натомість можна хіба що вийти на рівень коректного розуміння смислових пріоритетів чужого історичного й соціокультурного досвіду – й не більше.

Значними дослідницькими й інтерпретативними ресурсами адекватного сприйняття феномену смислової багатоманітності й неоднозначності володіють критеріальні маркери денотації та конотації. Річ у тім, що практично кожному конкретно-історичному випадку мови загалом і слова зокрема притамнанні одночасно два значення — денотативне (семантично буквально, конкретне) та конотативне (соціокультурне й психосоматичне контекстуальне, варіативне, «плаваюче»). Виразна специфіка конотативних смислів (смислових ієрархій, акцентів, наголосів) полягає в тому, що вони виникають (актуалізуються) в умовах певних соціокультурних контекстів і функціонують лише в цьому соціокультурному контексті — принаймні, саме в такому форматі смислів і значень.

Явище полісемії як смислової багатоманітності, яку важко (чи навіть неможливо) звести до спільного критеріального знаменника, потребує особливої герменевтичної дисципліни — на кшталт «інтерпретативної критики» Ролана Барта. Тим не менше, як і Еміль Бенвеніст, Ролан Барт визнавав за мовою привілейований рольовий статус на тій підставі, що вона, будучи знаковою системою, виконує функції «інтерпретаційного арбітра» всіх знакових систем і себе самої. Інша річ — наскільки ефективно вона таку функцію виконує і чи спроможна вона в принципі виконати цю функцію бездоганно.

Особливе значення концептуальний наголос Еміля Бенвеніста та Ролана Барта має для гуманітаристики, яка на рівні всіх своїх багатоманітних профільних відгалужень є не постулативною, а достеменно інтерпретативною сферою знань: тут неможливо, як у природничих дисциплінах, подати квінтесенцію думки чи інформаційного повідомлення за допомогою формул та знаків — для предметної і переконливої артикуляції гуманітаристика потребує інструментарію слів, за допомогою яких відбувається обґрунтування смислів, значень, символічних ієрархій тощо.

Окрім семантичної невизначеності й неоднорідності ще одна істотна проблема сучасності стосується аспекта істини, відпо-

відності мовно-комунікативних одиниць вимогам істинності. В цьому контексті варто звернутися до концептуалізації **істини як події**, здійсненої Аленом Бадью в книзі «Іманентність істини» [3]. На думку автора, про істину є підстави вести мову лише в тому разі, якщо предмет підпадає під ознаки події, має значення, достатнє для його номінування на статус події. Це доволі виразний критеріальний маркер, однак його інструментальні можливості дещо девальвуються внаслідок істотного доповнення Алена Бадью: йдеться про подійність не універсальну й трансісторичну, а соціокультурну й конкретно-історичну.

Іншими словами, істиною слід вважати те, що має ознаки події в межах певної соціокультурної ойкумени. Більше того, йдеться про соціокультурну ойкумену конкретно-історичного зразка, позаяк історії відомі безліч випадків істотних еволюційних змін шкали значущості різних соціумів, етносів і народів. Беручи до уваги наведену особливість, істина як універсальна й трансісторична подія перетворюється на іронічну подобу посмішки Чеширського кота — таку ж усюдисущу, проте безнадійно невловиму.

У ґрунтовному дослідженні «Мова, розум і культура: практичний вступ» професор лінгвістики на кафедрі американських студій Університету Етвеса Лоранда (Будапешт) Золтан Кевечес дослідив процес конституювання значень, причинно-наслідковий зв'язок того, як людина і суспільство вибудовують певну ієрархію смислів і значень [12]. Він прийшов до висновку, що для досягнення такої мети потрібно виразити взаємозв'язки між мовою, мисленням та соціокультурною регламентацією. Якщо когнітивні лінгвісти оперують переважно когнітивними аспектами мови, а лінгвістичні антропологи, як правило, досліджують мову та культуру, то в книзі «Мова, розум та культура» поєднано ці параметри, осмислено зміст мови та культури кризь призму когнітивних операцій.

Згідно з фундаментальними канонами формальної логіки, мова як засіб із обслуговування суспільного буття й свідомості мала б еволюціонувати й удосконалюва-

тися симетрично й когерентно структурному ускладненню й смисловому поглибленню як суспільства загалом, так і комунікативних зв'язків, що супроводжують цей процес, зокрема. Втім, суспільна дійсність належить до категорії системних об'єктів найвищого рівня складності й взаємозумовленості зв'язків між її елементами, а така специфічна особливість призводить до того, що передбачені чи навіть регламентовані формальною логікою тенденції розвитку можуть не лише не збігатися з буттєвими реаліями, а й навіть радикально суперечити їм.

Наша сучасність постає іронічним поєднанням різноспрямованих і навіть діаметрально протилежних тенденцій: з одного боку, ускладнення й удосконалення мовних засобів, а з іншого, — їх спрощення й примітивізація. Причому, обидві тенденції не випадкові й навіть закономірні, бо є відповіддю на цілком об'єктивні й конкретні причинно-наслідкові зв'язки, суспільні виклики й комунікативні потреби.

Найбільшою проблемою в даному разі є фактор дезорієнтації і навіть певної дослідницької деморалізації, оскільки тенденції, які, здавалося б, є несумісними, насправді є невід'ємними складовими єдиної комунікативної суспільної системи. Однак вони не є елементами цієї системи, а функціонують у межах автономних підсистем — немов у паралельних реальностях. Власне, ця особливість постає найскладнішим фактором як розуміння, так і тлумачення.

Як комунікативний інструмент мова може виконувати функції як маскування, так і зривання масок, демаскування. Відповідно до поширеного стереотипу, логіка еволюціонування мови має призводити до вдосконалення демаскувального потенціалу мовних засобів, однак практичні реалії сьогодення спростовують таке твердження: мова чим далі, тим більше вдосконалюється в своїх маскувальних можливостях, техніках і стратегемах. Чи не найбільш виразно ця тенденція простежується на рівні гіпертрофованої політкоректності та лавиноподібної експансії евфемізмів, коли конкретний смисловий денотат «війна» заміщається семантично розмитим «спецоперація»,

«знищення» танка чи літака — «втратою керованості», а зачатки про «вибухи» поступаються місцем безглуздим «хлопкам».

Здебільшого маскувальні тактики виправдовуються цілком благими намірами — на кшталт не завдавати асоціативного дискомфорту, не слугувати приводом для стресового стану, не виконувати функцію мимовільного генератора фобій тощо. Саме з цих причин більшість соціальних мереж, наприклад, ретельно цензурують слово «dead». Щоб вийти з цієї скрутною ситуації користувачі соціальних мереж змушені вдаватися до хитрощів у формі неологізмів: так слово «мертвий» («dead») заміщається кумедним евфемізмом «неживий» («unalive»). Зрозуміло, що подібні неологізми навіть не претендують на статус канонічних одиниць літературної чи наукової мови — це просто вербальний засіб для поточних (тут-і-тепер) потреб, переклад якого іноземною мовою неможливо навіть здійснити в автоматичному режимі, бо для цього потрібні фахівці, що спеціалізуються на подібних жаргонізмах.

Звичайно, потреба цензурування не є суто волюнтаристською і апріорі згубною: вона не позбавлена сенсу, адже існують великі спокуси використовувати мову як інструмент психологічного тиску, агресії, пресингу, цькування тощо. Однак якщо соціальні мережі як нібито найбільш демократичний комунікативний майданчик сучасності фактично вводять заборону на обговорення в цивілізований спосіб проблематики життя та смерті, то вочевидь варто прискіпливо проаналізувати аспект якості й специфічних особливостей інформаційно-комунікативного поля.

Ще понад півстоліття тому у фундаментальній праці «Тиранія слів» Стюарт Чейз наполягав на необхідності максимального уточнення значення слів із метою досягнення максимально предметного спілкування [8]. За логікою речей, мовні інструменти мають бути виразними й максимально буквальними за критерієм смислового навантаження (відповідності), аби уникнути подвійних смислів і різнотлумачень. Здебільшого досягнення таких цільових орієнтирів пов'язують зі спрощенням діа-

пазону й глибини мовних засобів, що нібито мало б привести до формування чогось на кшталт *franca lingua* – універсальної мови чи мови, яка виконує функцію комунікативного містка між різними мовами.

Втім, не варто ігнорувати той факт, що спрощення мови містить небезпеку використання мовних засобів для досягнення мети навіювального впливу (найкраще цей аспект проілюстровано в романах-антиутопіях «1984» Дж. Оруела та «Ми» Є. Замятіна), а також авторитарного та тоталітарного контролю мас. Зазначена небезпека – це не порожній звук і не абстракція, позбавлена зв'язків із суспільною реальністю: в тій чи іншій формі ми ледве не щодня маємо справу з випадками втілення цієї загрози на практиці.

Наведений аспект асоціативно перегукується з книгою П'єра Бурдьє «Мова і символічна влада», в якій досліджено відносини між мовою, владою та політикою [5]. Автор наполягає, що мову доцільно розглядати не лише як засіб спілкування, а й як засіб влади, за допомогою якого люди переслідують власні інтереси та демонструють свою практичну компетентність. На жаль, мова як засіб влади, за допомогою якого люди переслідують власні інтереси, часто набуває відверто тенденційних, конфронтаційних, агресивних ознак і функцій. Сутність, внутрішню логіку й загрози цього явища для сучасного суспільства переконливо проілюстрував Карстен Бредемайер у книзі «Чорна риторика» [6].

Ще більша потенційна небезпека тенденційності й конфронтаційності мови полягає в тому, що такий формат комунікації прокладає шлях для мовно-комунікативної інволюції, стагнації, деградації і спотворення мовно-комунікативної сфери та її суспільних функцій. Ролан Барт подав цю тезу в такій формулі: логіка становлення мови ненависті закономірно й неухильно призводить до ненависті на адресу самої мови, до зневаги факторів її якості та глибини і, як наслідок, до фатального редуціонізму й пауперизації мовних засобів [4]. Не випадково сучасні західні дослідження цієї тематики рясніють словосполученнями «cancel culture» та «suicide mission».

Висновки. Дослідження мови як фактора комунікативної ефективності містить щонайменше два істотних проблемних формати. Перший полягає в системному статусі як мови, так і сфери комунікації. Віддзеркалити в межах окремого теоретико-концептуального дослідження сутність цієї системності коректно й вичерпно вкрай складно, оскільки практично завжди залишаються сумніви як із приводу елементного діапазону цих систем, так і щодо ієрархії значущості кожного з елементів системи.

Найбільш перспективним дослідницьким підходом для теоретико-концептуального розв'язання зазначеної проблеми є розгляд мови і комунікативної сфери крізь призму критеріальних маркерів об'єкт та суб'єкт, а також засіб та мета. Річ у тім, що і мова, і комунікативна сфера за різних умов і обставин можуть бути як об'єктом, так і суб'єктом, як засобом, так і метою; і в кожному з цих випадків на них поширюються істотно різні функціональні та інструментальні повноваження.

Сутність другого проблемного формату полягає в тому, що мова все частіше використовується як засіб спотворення зображуваної дійсності на догоду приватним, груповим, корпоративним, політичним та іншим інтересам, які не мають нічого спільного як потребами розвитку самої мови, так і з повноцінним функціонуванням комунікативної сфери. Таке спотворення зображуваної дійсності може набувати різноманітних форм, а їх спільною ознакою є тенденційність, здійснювана засобом інформаційного пресингу.

На протилежному від інформаційної істерії полюсі тенденційного й маніпулятивного впливу на масову свідомість сьогодення є *blackout* – явище цілеспрямованого інформаційного замовчання, регламентованої заборони на висвітлення певних явищ і процесів, а також режиму інформаційного вакууму в медіапросторі (частково під цю категорію явищ підпадає також висвітлена вище тенденція гіпертрофованої політкоректності й лавиноподібної експансії евфемізмів, які замість того, щоб увиразнити смисл явищ і процесів, максимально замулюють їх).

За таких обставин пріоритетного значення як для соціальної теорії, так і суспільної практики, набуває аспект інформаційно-комунікативної гігієни. Тут виникає безліч запитань, починаючи з того, наскільки реалістичним є виконання цього завдання, враховуючи монопольну пере-

вагу суспільно-політичних сил, які паразитують на інформаційній істерії, і закінчуючи персонально-інституційним аспектом: хто і в який спосіб виявиться спроможним ефективно протистояти стагнації, деградації і спотворенню мовно-комунікативної сфери та її суспільних функцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Висоцька, О. Є.** (2009). Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): монографія, Дніпропетровськ: «Інновація», 316 с.
2. **Рафальський, О. О., Самчук, З. Ф.** (2018). Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 688 с.

REFERENCES

1. **Vysots'ka, O. E.** (2009) Communication as the basis of social transformations (in the context of the formation of postmodern society. *Komunikatsiya yak osnova sotsial'nykh peretvoren (u kontekstistanovalennya postmodernoho suspil'stva): Monohrafiya Dnipropetrovs'k : «Inno vatsiya», 316 s. [in Ukrainian]*
2. **Rafal's'kyi, O.O. Samchuk, Z. F.** (2018). Civilizational crossroads of modern coziety. *Tsyvilizatsiyni perekhrestya suchasnoho suspil'stva, Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 688 s. [in Ukrainian]*
3. **Badiou, A.** (2022). *The Immanence of Truths: Being and Event III*, Bloomsbury Academic, 624 p.
4. **Barthes, R.** (1953). *Le Degré zéro de l'écriture*. Paris, Seuil, 192 p.
5. **Bourdieu P.** (1999). *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press, 320 p.
6. **Bredemeier, K.** (2005) *Schwarze Rhetorik. Macht und magie der sprache. Mit zahlreichen Übungen*. Goldmann Verlag, 256 s.
7. **Byung-Chul, H.** (2022) *Infocracy: Digitization and the Crisis of Democracy*. Polity, 80 p.
8. **Chase, S.** (1959) *The Tyranny Of Words*. Harvest/HBJ. 420 p.
9. **Cosentino, G.** (2020) *Social Media And The Post-Truth World Order: The Global Dynamics Of Disinformation*. Palgrave Pivot. 151p.
10. **Gibbs, R. W.** (2017) *Metaphor wars: conceptual metaphors in human life*. Cambridge University Press 328p.
11. **Goatly, A.** (1997) *The Language of Metaphors : Literal Metaphorical*. London & New York: Routledge. 376 p.
12. **Kövecses, Z.** (2006) *Language, Mind, and Culture : A Practical Introduction*. Oxford University Press. 397 p.
13. **Lepore, E., Smith, B. C.** (2006) *The Oxford Handbook of Philosophy of Language*. Oxford University Press. 1100 p.
14. **Littlemore, J.** (2019) *Metaphors in the Mind : Sources of Variation in Embodied Metaphor*. Cambridge University Press. 288 p.
15. **Macdonald, H.** (2018). *Truth : How the Many Sides to Every Story Shape Our Reality*. Bantam Press. 352 p.
16. **Mudde, C. Kaltwasser, C. R.** (2017). *Populism: A Very Short Introduction*, Oxford, UK : Oxford University Press. 136 p.
17. **Parvini, N.** (2022). *The Populist Delusion*. Perth: Imperium Press. 174 p.
18. **Pinker, S.** (2007). *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. Harper Perennial Modern Classics. 576 p.
19. **Rose, T.** (2022). *Collective Illusions: Conformity, Complicity, and the Science of Why We Make Bad Decisions*. Hachette Go, 304 p.
20. **Sandoval, J. B., Kristin D. E.** (2021). *Thinking like a Linguist: An Introduction to the Science of Language*. Cambridge University Press, 248 p.
21. **Sullivan, W. Rees, J.** (2008). *Clean Language: Revealing Metaphors and Opening Minds*. Crown House Publishing, 160 p.